

2025, 9 (3), 860-878 | Araştırma Makalesi

İşaret Zamirlerinin İlgi Zamiri Olarak Kullanımı: Kûfe ve Basra Ekolü Perspektifinden Bir İnceleme

Nurullah Oruç¹

Öz

Arapçada tartışmaya açık pek çok konu göze çarpmaktadır. Bunlardan biri marife isimler içinde işaret zamirlerinin ilgi zamiri anlamına gelip gelmediğidir. Bu mesele, çoğu konuda fikir ayrılığına düşen Kûfe ve Basra ekollerine müntesip dilbilimcilerinin tartışmalarına neden olmuştur. Bu makalede, konuya dair ortaya atılan görüşler mercek altına alınmaktadır. Araştırmanın amacı ilgi zamirleri ile işaret zamirleri arasındaki ilişkiyi inceleyerek hangi yaklaşımın daha baskın olduğunu tespit etmek ve ekollerin bu konudaki temel argümanlarını incelemektir. Bu makalede, nitel araştırma kapsamında doküman analizi yöntemi temel alınarak veri toplama sürecinde klasik ve bilimsel modern kaynaklardan yararlanılmıştır. Geleneksel nahiv teorisi çerçevesinde ele alınan bu araştırmanın analiz sürecinde karşılaştırmalı bir yöntem ve bütüncül bir yaklaşım benimsenmiştir. Mevcut bulgular işaret zamirinin ilgi zamiri olarak kullanılmayacağı yönündeki Basra ekolünün görüşünün ağırlık kazandığını göstermektedir. Araştırmanın, ilerleyen süreçte yapılacak benzer çalışmalara ışık tutacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, İşaret Zamirleri, İlgi Zamirleri, Kûfe, Basra.

Oruç, Nurullah. "İşaret Zamirlerinin İlgi Zamiri Olarak Kullanımı: Kûfe ve Basra Ekolü Perspektifinden Bir İnceleme". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 9/3 (Eylül 2025), 860-878. <https://doi.org/10.32711/tiad.1670616>.

Geliş Tarihi	06.04.2025
Kabul Tarihi	12.07.2025
Yayın Tarihi	30.09.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

The Use of Demonstrative Pronouns as Relative Pronouns: An Examination from the Perspective of Kufa and Basra School

Nurullah Oruç¹

Abstract

In Arabic grammar, one debated issue is whether demonstrative pronouns, as definite nouns, can function as relative pronouns. This question has long divided the Kufa and Basra schools of linguistics. The present study examines their key arguments and aims to clarify which position proves more dominant. Using qualitative research and document analysis, both classical and modern scholarly sources were consulted. Within the framework of traditional grammar theory, a comparative and holistic method was adopted. The findings suggest that the Basran view—that demonstrative pronouns cannot serve as relative pronouns—carries greater weight. This study is expected to provide a useful reference for future research on the topic.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Demonstrative Pronouns, Relative Pronouns, Kufa, Basra.

Oruç, Nurullah. "The Use of Demonstrative Pronouns as Relative Pronouns: An Examination from the Perspective of Kufa and Basra School". Türkiye Journal of Theological Studies 9/3 (Eylül 2025), 860-878. <https://doi.org/10.32711/tiad.1670616>.

Date of Submission	06.04.2025
Date of Acceptance	12.07.2025
Date of Publication	30.09.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

Giriş

Arap dili asırlar boyunca pek çok dilbilimcinin katkılarıyla şekillenip gelişme kaydetmiştir. Zamanla dil bilgisi kurallarının belirlenmesinde farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımların katkısıyla sözdizimsel yapıları, anlamdaki incelikler ve gramer kuralları itibarıyla oldukça zengin bir hal almıştır. Kûfe ve Basra dil ekollerinin arasındaki çekişmeler, bu bağlamda nahiv geleneğinin en dikkat çekici tartışma alanlarından birini teşkil etmektedir. Anılan düşünce akımları, Arapçanın yapısal özelliklerine ilişkin çeşitli kuramsal perspektifler ortaya koyarak dilbilimsel farklılıkları pekiştirmiştir.³ Söz konusu tartışma alanlarından biri de işaret isimlerinin, ilgi zamirleriyle olan ilişkisi ve bunların birbiri yerine kullanılıp kullanılamayacağı meselesidir.⁴

Kûfe dil ekolüne mensup dilciler, işaret zamirlerinin ilgi zamirleriyle eşdeğer anlam taşıyabileceğini savunmaktadırlar. Bu iddialarını, Kur'an-ı Kerim ve klasik Arap şiirinden sundukları örneklerle temellendirmektedirler. Buna karşın, Basra dil ekolü işaret isimlerinin özgün gramer işlevlerine bağlı kalması gerektiğini vurgulayarak, bunların ilgi zamiri olarak kullanılmasını kabul etmemektedir. Bu akıma göre, işaret isimleri yalnızca kendilerine işaret edilen varlıkları belirlemeye yaramakta olup, ilgi zamirleri gibi bir bağlantı kurma işlevine sahip değildir. Basralı dilciler, Kûfeli dilcilerin sunduğu kanıtları tatmin edici bulmamakta ve söz konusu görüşü Kur'an'ın ve Arap dili kurallarının esaslarına ters düşen bir yaklaşım olarak nitelendirmektedirler.⁵

Alan yazındaki mevcut çalışmalar değerlendirildiğinde, konunun derinlemesine ele alınmasının ve ilgili tartışmaların kapsamlı bir şekilde analiz edilmesinin, özgün bir katkı sunma açısından önemli olduğu anlaşılmaktadır. Benzer araştırmalar yapılmış olmakla birlikte, bu çalışmaların doğrudan konuyu müstakil bir çerçevede ele almadığı gözlemlenmektedir. Nitekim Taha Hüseyin'in "*Kur'an-ı Kerim'de Üçüncü Şahıs Zamirinin İşaret Zamiri Olarak Kullanılışı*" başlıklı makalesi,⁶ Burayr Muhammed Ahmed Sinade'nin "*Esmâü'l-işâre: dirâse tatbikiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*" adlı yüksek lisans tezi,⁷ Muhammed Abdurrahman Muhammed er-Reyhânî'nin "*Enmâtü'l-işâre ve delâletü'l-vazîfiyye: dirâsetün nassiyetün fi'l-fushâ el-muâsıra (batalatü Kerbelâ numûzecen)*" başlıklı makalesi,⁸ Muhammed el-Ya'lâvî'nin "*Mülâhazât fi lügati'l-Kur'âni'l-Kerîm min hilâli ismeyî'l-işâre ve'l-mevsûl*" adlı makalesi,⁹ Yusuf Akyüz'ün "*Bir Çeviri Sorunsalı Olarak Kur'an'da Geçen İşaret İsimlerinin Gösterim Türleri Bağlamında Yorumlanması*" başlıklı makalesi¹⁰ ve Celal İdris el-

³ Geniş bilgi için bk. Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 2005), 20.

⁴ Ebû'l-Berekât Kemâlüddin Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilil-hilâf*, 553-554.

⁵ Enbârî, *el-İnsâf*, 553-554.

⁶ Taha Hüseyin, "Kur'an-ı Kerimde Üçüncü Şahıs Zamirinin İşaret Zamiri Olarak Kullanılışı", çev. Mehmed Hatiboğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 1960), 149-163.

⁷ Burayr Muhammed Ahmed Sinade, *Esmâü'l-işâre: dirâse tatbikiyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Hartum: Hartum Üniversitesi, Lisansüstü Çalışmalar Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), https://archive.org/details/azm101010_gmail_20180312_1417 (Erişim 26 Mart 2025).

⁸ Muhammed Abdurrahman Muhammed Reyhânî, "Enmâtü'l-işâre ve delâletü'l-vazîfiyye: dirâse nassiyette fi'l-fushâ el-muâsıra (batalatü Kerbelâ numûzecen)" *Ulûmu'l-Luğa* 5/3 (2002), 157-185.

⁹ Muhammed el-Ya'lâvî, "Mülâhazât fi lügati'l-Kur'âni'l-Kerîm min hilâli ismeyî'l-işâre ve'l-mevsûl" *Tunus Üniversitesi Bilimsel Araştırma Dergisi* 7 (1970), 35-73.

¹⁰ Yusuf Akyüz, "Bir Çeviri Sorunsalı Olarak Kur'an'da Geçen İşaret İsimlerinin Gösterim Türleri Bağlamında

Kabîlî'nin "*et-Tevcîhâtü'n-nahviyye li ebrazi mevâdi'i isti'mâlâtî 'zâ' el-işâriyye*" isimli makalesi,¹¹ bu araştırmanın konusuyla doğrudan ilintilidir.

Söz konusu araştırmalarda ekollerin yaklaşımlarının özgün bir biçimde ele alınmadığı ve tartışma konusu olan işaret zamirlerinin ilgi zamirlerle ilişkisi bakımından tamamının incelenmediği anlaşılmaktadır. Örneğin: Muhammed Abdurrahman Muhammed Reyhânî'nin ele aldığı makalede işaret zaminin yapısal boyutuna odaklanıldığı görülmektedir.¹²

Ya'lâvî'nin çalışması, işaret zamirlerinin genel özelliklerini ele almakta ve ilgi zamiriyle olan ilişkisine değinmektedir; ancak konuyla ilgili tartışmalara girmeden daha çok ¹³ ism-i işaretine yoğunlaşmaktadır.¹³

Akyüz'ün çalışmasında, "*وَمَا تَلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى*" "*Şu sağ elindeki nedir ey Musa!*"¹⁴ ayetinde *asa* kelimesine öngönderimle atıfta bulunulduğu vurgulanırken, ayetteki *تلك* kelimesinin ilgi zamiri işlevini üstlendiğine de temas edilmiştir. Ancak, söz konusu kelimenin bu işlevi üstlendiğine dair ihtilaflara ya da benzer ism-i işaretlerin bu konumda kullanımıyla ilgili örnekler yer verilmemiştir.¹⁵

Celal İdris'in çalışmasında, ¹⁶ kelimesinin farklı kullanım alanları incelenmiştir. İlgi zamiriyle olan ilişkisine ise ayrı bir başlık tahsis edilmiştir. Fakat bu başlıkta Kûfe ve Basra mektepleri arasındaki dilsel yaklaşımlarına dair aktarılan bilgiler oldukça sınırlıdır. Konu, "¹⁷" işaret zamiri bağlamında ele alınmakla birlikte, münekkitlerin meseleye ilişkin bakış açılarının ön plana çıktığı ve söz konusu ekollerin temsilcileri dışındaki diğer âlimlerin bu konudaki görüşlerine yer verilmediği görülmektedir.¹⁶

Mevcut araştırmalar, işaret zamirlerinin genel özellikleriyle ilgilenmiş ya da sınırlı örnekler üzerinden değerlendirmeler yapmıştır. Ancak bu çalışmalar ekoller arasındaki dilsel farklılıkları derinlemesine ele almamakta, tartışmalı noktaları sistematik bir şekilde analiz etmemektedir. Bu çalışmada Kûfe ve Basra dil ekollerinin işaret isimleri ile ism-i mevsûl arasındaki ilişkiye dair yaklaşımları delilleriyle birlikte incelenmekte, öne sürülen argümanlar daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmekte ve klasik ile modern dilbilimcilerin görüşleri ışığında konuya daha geniş bir bakış sunulmaktadır. Böylece, ilgili meseleye dair kapsamlı ve eleştirel bir çerçeve oluşturulması hedeflenmektedir.

Bu araştırma sürecinde nitel araştırma yöntemine dayalı olarak doküman analizi ile veri toplanmış ve hem geleneksel hem de modern bilimsel kaynaklardan yararlanılmıştır. Geleneksel nahiv teorisi bağlamında yapılan analizde karşılaştırmalı bir yöntem ve bütünsel bir bakış açısı tercih edilmiştir. Çalışma giriş, iki ana başlık ve sonuç kısmından oluşmaktadır. İlk başlıkta başta Kûfe ve Basra ekolü olmak üzere dilbilimcilerin meseleye

Yorumlanması", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/48 (Aralık 2023), 427 - 458.

¹¹ Celal İdris el-Kabîlî, "*et-Tevcîhâtü'n-nahviyye li ebrazi mevâdi'i isti'mâlâtî 'zâ' el-işâriyye*", *Bingazi Üniversitesi İnsanî Bilimler ve Araştırmalar Dergisi* 74/25 (Haziran 2023), 1-16.

¹² Reyhânî, "*Enmâtü'l-işâre ve delâletü'l-vazîfiyye: dirâse nassîyye fî'l-fushâ el-muâsıra (batalatü Kerbelâ numûzen)*", 157-185.

¹³ Ya'lâvî, "*Mülâhazât fî lügatî'l-Kurânî'l-Kerîm min hilâli ismeyî'l-işâre ve'l-mevsûl*", 39.

¹⁴ Tâhâ 20/17.

¹⁵ Akyüz, "*Bir Çeviri Sorunsalı Olarak Kur'an'da Geçen İşaret İsimlerinin Gösterim Türleri Bağlamında Yorumlanması*", 447.

¹⁶ Kabîlî, "*et-Tevcîhâtü'n-nahviyye li ebrazi mevâdi'i isti'mâlâtî 'zâ' el-işâriyye*", 5.

bakış açıları ele alınacaktır. İkinci başlıkta ise bu görüşlere yöneltilecek eleştiriler tartışılacaktır.

1. İşaret Zamirlerinin İsm-i Mevsûl Yerine Kullanımına Dair Yaklaşımlar

İşaret lafızlarının ism-i mevsûl yerine kullanımı, dil bilgileri arasında tartışmalı bir konudur. Bu mesele, özellikle Kûfe ve Basra dil ekolleri arasında belirgin görüş ayrılıklarına yol açmıştır. Bu nedenle, her iki ekolün konuya dair yaklaşımlarının ayrı başlıklar altında ele alınarak karşılaştırılması yerinde olacaktır.

1.1. Kûfe Dil Ekolünün Yaklaşımı

Kûfe ekolü işaret isimlerinin ism-i mevsûl ile örtüşen bir anlamda kullanılabileceğini iddia etmektedir. Bu görüşlerini işaret lafızlarının hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de Arap dilinde ilgi zamirlerinin anlamlarını yansıttığı gerekçesine dayandırmaktadır. Nitekim Allah Te'âlâ'nın *تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ* "Sonra siz -işte bunlar- birbirinizi katlediyorsunuz."¹⁷ ayeti bu iddialarına delil olarak gösterilmektedir. Ayette geçen *هَؤُلَاءِ* ism-i işareti, ism-i mevsûl olan *الَّذِينَ* anlamındadır.¹⁸ Bu bağlamda ilgili ayetin meali, "Daha sonra kendinizi öldürenler sizlersiniz." şeklinde ifade edilebilir. Kûfe bilginlerinin bu konudaki bir diğer delili ise *هَؤُلَاءِ جَلَّيْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا* ayet-i kerimesidir. Bu ayet, "Daha sonra siz, işte bunlar, dünya hayatında onları savundunuz."¹⁹ şeklinde meallendirilmektedir. Ayette yer alan (*هَؤُلَاءِ*) kelimesi, anlam bakımından ilgi zamirlerinden (*الَّذِينَ*) sözcüğüyle örtüşmektedir.²⁰ Bu çerçevede ayetin anlamı şu şekilde yorumlanabilir: "Sonuç olarak, siz dünya hayatında onlar için mücadele edenlersiniz."

Kûfe mektebinin öne sürdüğü argümanlardan birisi de *وَمَا بَلَّكَ بِبَيْمِينِكَ يَا مُوسَى* "Şu sağ elinde ne var ey Mûsâ!"²¹ ayetidir. Onlara göre ayetteki (*بَلَّكَ*) ism-i işareti, ilgi zamirlerinden (*الَّتِي*) ile aynı anlam taşımaktadır.²² Buna binaen ayetin meali, "Ey Mûsâ! Sağ elindeki nedir?" biçiminde verilmektedir.

Kûfe dilcileri, bu konudaki görüşlerini ayetlerin yanı sıra Arap şiirinden de alıntılarla desteklemeye çalışmışlardır. Sicistan valisi Abbâd, ünlü şair Yezîd İbn Müfarrîğ'i (ö. 69/688) hapse attığında, bir fırsatla hapisten kaçmayı başarak üzerine bindiği 'Ades adlı katırına şöyle seslenmiştir:

عَدَسَ مَا لِعَبَّادٍ عَلَيْكَ إِمَارَةٌ أَمْنْتُ، وَهَذَا تَحْمِيلُ طَلِيقُ

Ades! Abbâd'ın sana hiçbir nüfuzu kalmadı.

*Güvendesin, taşıdığın kişi de özgürdür artık.*²³

¹⁷ el-Bakara 2/85.

¹⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 553-554.

¹⁹ en-Nisâ 4/109; Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn İbn Yaîş el-Esedî, *Şerhu'l-Mufasssal*, thk. İmîl Bedî Yakup (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 2/430.

²⁰ Enbârî, *el-İnsâf*, 553-554.

²¹ Tâhâ 20/17.

²² Enbârî, *el-İnsâf*, 553-554.

²³ Ebû Osmân Yezîd İbn Müfarrîğ el-Himyârî, *Dîvânü İbn Mufarrîğ*, 180.

Kûfe bilginlerine göre beyitte zikredilen هذا ism-i işaretiyle ilgi zamirlerinden الذي sözcüğünün ifade ettiği anlam kastedilmektedir.²⁴

Kûfe mektebinin önde gelen simalarından Ferrâ (ö. 207/822), Arapların bazı durumlarda (هذا) ve (ذا) kelimelerini ilgi zamiri olan الذي kelimesiyle aynı işlevde kullandıklarını ileri sürmektedir.²⁵ Bu tespitten, Arap dilinde işaret zamiri ile ilgi zamiri arasındaki işlevsel örtüşmelerin bulunduğu ve bazı bağlamlarda bu kelimelerin birbirinin yerine kullanılabildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Arap dilinin tarihsel süreçte esneklik gösterdiğini ve kelimelerin anlam ve kullanım açısından zamanla değişebildiğini gösterir. Ayrıca, Ferrâ'nın bu tespiti, Kûfe mektebinin dil analizine yönelik yaklaşımlarının dildeki varyasyonları dikkate aldığını ve katı kurallar yerine kullanım örneklerine dayalı bir inceleme benimsediğini de düşündürmektedir.

Kûfe ekolü, yukarıda belirtilen ayet ve beyitte geçen (ما تلك بيمينك) ile (تحميلين هذا) ifadelerinin (الذي تحميلينه) anlamında yorumlamaktadır. Gerekçeleri ise şu şekildedir: Arap dilinde "هذا" isminin yüklem olarak kullanıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca, haberin bulunduğu yerde fiille mansup olan zamirin hazfedilmesi oldukça nadirdir. Bunun yanı sıra, (هذا) kelimesi (تحميلين) fiilinin nesnesi olamaz, çünkü bu durumda (طليق) kelimesinin anlam bağı ortadan kalkmaktadır.²⁶ Buna göre Kûfe ekolü, beyitteki (هذا) kelimesini, ism-i mevsûl olarak mübtedâ/özne kabul etmekte ve kendisinden sonra gelen cümleyi sıra, (طليق) kelimesini ise haber/yüklem olarak değerlendirmektedir.²⁷

1.2. Basra Dil Ekolünün Yaklaşımı

Basra dil mektebinde işaret lafızlarının ism-i mevsûlün yerine kullanılmadığı düşüncesi hâkimdir.²⁸ Bu ekolün gerekçesi ise şudur: İşaret isimlerinin işaret anlamına delalet etmesi esastır; ancak ism-i mevsûllerin bu anlamı ifade etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla işaret lafızlarını bu anlamda kullanmak uygun düşmemektedir. Bu, esas kuralın korunması ve mevcut durumun olduğu gibi sürdürülmesinin bir gereğidir. Bu sebeple, aksini savunan kişinin deliller sunarak görüşünü desteklemesi gerekmektedir. Ancak Kûfe bilginlerinin bu konuda sundukları iddiaları ispatlayacak bir kanıt bulunmamaktadır.²⁹

Basra nahiv ekolünün önde gelen temsilcilerinden Sibeveyhi (ö. 180/796) istifham edatı rolünde olan ما ile kullanılan ذا kelimesinin الذي ile anlamdaş olduğuna kanıt olarak Lebîd b. Rebîa (ö. 40 veya 41/660 veya 661)'nın nazmettiği aşağıdaki beyti zikretmektedir:³⁰

²⁴ Enbârî, *el-İnsâf*, 554.

²⁵ Ebû Zekerîya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Ma'ânî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Neccâtî vd. (Kahire: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.), 1/38.

²⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Hişâm el-Ensârî, *Tahlisü's-şevâhid ve telhîsü'l-fevâ'id*, thk. Abbas Mustafa Es-Sâlihî (Dimaşk: Daru'l-Kitâb el-Arabî, 1986), 150.

²⁷ Muhammed bin Muhammed Hasan Şurrâb, *Şerhü's-şevâhidî's-şüriyye fî ümâtî'l-kütübî'n-n-nahviyye* (Beirut: Mektebetü'r-Risâle, 2007), 2/163.

²⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 553.

²⁹ Enbârî, *el-İnsâf*, 555.

³⁰ Ebû Bişr Sibeveyhi Amr b. Osmân el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988), 2/593.

أَلَا تَسْأَلَانِ الْمَرْءَ مَاذَا يُحَاوِلُ أَنْحَبَ فَيَقْضَى أَمْ ضَلَالٌ وَبَاطِلٌ

*Kişiye neyin çabasında olduğunu sormaz mısınız?
Yerine getirecek bir adak mı var, yoksa sapkınlık peşinde midir?³¹*

Netice itibarıyla Basra dilbilimcilerinin, Kûfe dil mektebi müntesiplerinin ortaya koyduğu delillere karşı geliştirdikleri temel argüman kelimelerin anlam bakımından ortak kullanımı fikrini benimsememelerine ve bunun temel dilbilgisi kurallarına aykırı olduğuna dair düşüncelerine dayanmaktadır. Bu durum, Basra dilcilerinin katı kuralcılığı benimsediklerini ortaya koymaktadır.

Zikri geçen mezhebe göre soru edatı işlevindeki (مَنْ) veya (مَا) edatlarıyla birlikte kullanılması kaydıyla ذَا kelimesi, ism-i mevsulün anlamdaşı olabildiği gibi, lafzın manasını pekiştiren zait bir harf olarak da düşünülebilir. Mesela (مَاذَا صَنَعْتَ؟) cümlesindeki (ذَا) sözcüğünü temas edilen iki manadan birine hamletmek mümkündür.³² Böylelikle bu kelime zait bir harf olarak değerlendirildiğinde cümleye “Ne yaptın ne?” anlamını yansıtırken, ism-i mevsul işlevinde kullanılması halinde ise “Yaptığın şey nedir?” şeklinde bir mana ortaya çıkmaktadır.

Basra mektebinin önde gelen isimlerinden Müberred (ö. 286/900) ise “ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ” ayetindeki (هَؤُلَاءِ) ism-i işaretinin münada konumunda olduğunu düşünmektedir. Bunun tevili ise يَا هَؤُلَاءِ “Ey şunlar!” biçimindedir.³³

Müberred’in en gözde talebelerinden biri olan Zeccâc (ö. 311/923), “هَا أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ جَادَلْتُمْ عَنْهُمْ فِي” ayetinde geçen (هَؤُلَاءِ) kelimesinin, işaret zamiri olmanın yanı sıra, ilgi zamiri olarak da değerlendirmeye açık görmektedir. Bu görüşünün dayanağı, (هَذَا) ve (هَؤُلَاءِ) gibi işaret zamirlerinin, bağlamına göre isim-mevsul anlamı taşıyabilmesidir. Buna göre ayet şu şekilde meallendirilebilir: “İşte siz dünya hayatında onları savunan kimselersiniz.”³⁵ Her ne kadar kaynaklarda Basra nahivcilerinin (ذَا) dışında hiçbir işaret zamininin ilgi zamiri işlevi görmeyeceğini belirttiği ifade edilse de Zeccâc’ın bu yorumu, tüm Basra dilbilimcilerinin bu görüşü paylaşmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Muasır araştırmacılarından Abdullâh Hıdır Hamed, Basra mektebinin tanınmış simalarından Ahfeş el-Evsat’ın (ö. 215/830) yukarıdaki ayette geçen (هَؤُلَاءِ) kelimesinin, işaret zamiri olarak işlev gördüğünü ve tekit amacıyla kullanıldığını belirttiğini aktarmaktadır.³⁶ Ahfeş’in söz konusu ayetle ilgili yorumuna bakıldığında, tekit amacıyla kullanıldığı belirtilen kelimeyle işaret zamiri değil, başına eklenen tembih harfinin kastedildiği anlaşılmaktadır.³⁷

³¹ Lebîd b. Rebîa, *Dîvânu Lebîd b. Rebîa*, 131.

³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/593; Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, thk. Yusuf Hasan Ömer (Bengazi: Kâr Yunus Üniversitesi, 1975), 3/108; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/430.

³³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 2/431.

³⁴ en-Nisâ 4/109.

³⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/463.

³⁶ Abdullah Hıdır Hamid, *el-Kifâye fi't-tefsîr bi'l-me'sûr ve'd-dirâye* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2017), 7/384.

³⁷ Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâ'e (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1990), 1/266.

Müberra'den nahiv dersleri olarak büyük ölçüde onun etkisinde kalan İbnü's-Serrâc (öl. 316/928),³⁸ işaret isimlerinden 'î' kelimesinin mevsûl anlamında kullanıldığını bir rivayet olarak değerlendirmektedir.³⁹ Bu yaklaşım, İbnü's-Serrâc'ın, farklı kelimelerin birbirlerinin yerine kullanılmasına dair görüşlerinin Basra ekolüyle örtüştüğünü göstermektedir.

Ebü'l-Bekâ el-Ukberî (ö. 616/1219) ise, Basra mektebinin bu konudaki delilini şöyle açıklar: İşaret ismi kendi başına tam isim olup söz onunla anlamlı bir şekilde tamamlanabildiği için ilgi zamiri işlevini görmez. Bundan dolayı işaret zamirinin ilgi zamiriyle bir arada bulunması mümkündür. Örneğin: هَذَا الَّذِي عِنْدَنَا كَرِيمٌ *Yanımızda olan bu kimse cömerttir.*⁴⁰ Ukberî'nin açıklaması, ilgili mektebin işaret zamirini ilgi zamiri işlevinde kullandığına dair görüşünün bağlama dayalı olduğunu, dolayısıyla kıyas ve katı kurallara dayandırılmadığını vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, söz konusu mektebin meseleye dair ileri sürdüğü delilden farklı bir bakış açısını ortaya koymaktadır.

1.3. Diğer Dilbilimcilerin Yaklaşımları

Kûfe ve Basra ekollerine ek olarak, bu konuya temas eden bazı dilbilginleri ve müfessirlerin de bulunduğu görülmektedir. Mesela Müfessir Taberî (ö. 310/923), يَسْتَلُونَكَ مَاذَا يُفْقُونَ *"Sana, ne sarfedeceklerini sorarlar."*⁴¹ ayetini açıklarken Arapların, ism-i işaret olan هَذَا ve هَذَا kelimelerini ilgi zamiri olarak kullandıklarını belirtmektedir. Bu bağlamda, ayette geçen هَذَا kelimesinin de aynı işlevi üstlenebileceğini vurgulamaktadır.⁴² Taberî'nin, konuyu ele alırken bazı müfessirlerin aksine, belirli bir ekole atıfta bulunmaksızın "Araplar" şeklinde genel bir ifade kullanması dikkat çekicidir.

Konu etrafındaki tartışmalara yeni bir perspektif kazandıran Ebû Ca'fer en-Nahhâs (ö. 338/950), Mısır dil ekolünün önde gelen temsilcilerinden biri olarak, ذَلِكَ هُوَ الصَّلَاةُ الْبُعِيدُ ⁴³ ayetinde geçen (ذلك) ism-i işaretin ilgi zamiri (الذي) işlevinde kullanılabileceğine dair bir görüşün varlığından söz etmektedir. Bu doğrultuda, cümlenin 'derin olan sapkınlık' şeklinde anlamlandırılabilmesine işaret etmektedir.⁴⁴ Söz konusu âlimin tartışma konusu haline gelen (هَذَا), (هَذَا) ve (تلك) ism-i işaretlerinin yanı sıra, (ذلك) kelimesini de bu çerçevede ele alması dikkat çekici bir özellik taşımaktadır.

Dil ve edebiyat âlimi İbnü's-Şecerî (ö. 542/1148), Zeccâc'ın; yukarıda örnek verilen ayetteki (ذلك) kelimesini ilgi zamiri olarak kullanıldığı görüşünü daha isabetli bulduğunu; ancak müfessirlerin bu görüşü göz ardı ettiklerini ifade etmektedir.⁴⁵ Bu çerçevede, ayetin bağlamsal bütünlük içinde yorumlanmasının önemi belirgin hale gelmektedir.

³⁸ Hüseyin Yazıcı, "İbnü's-Serrâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/205.

³⁹ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-Nahv* (Beyrut: İttihâd el-Resâle, 1986), 2/397.

⁴⁰ Ebü'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullah b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, *el-Lübbâb fi 'ileli'l-binâ'i ve'l-i'râb*, thk. Abdüllilâh Nebhân (Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 1995), 2/120.

⁴¹ el-Bakara 2/215.

⁴² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.), 4/292.

⁴³ İbrahim 14/18.

⁴⁴ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nahhâs, *el-Kat ve'l-itinâf*, thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Metruûdî (Riyad: Dâr Âlemü'l-Kütüb, 1992), 441.

⁴⁵ Ebü's-Saâdât Ziyâuddîn Hibetullah İbnü's-Şecerî el-Bağdâdî, *el-Emâlî*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tinâhî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1991), 2/442.

Arap dili ve edebiyatı eleştirmenlerinden İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064) Kûfe âlimlerinin delil olarak sunduğu yukarıdaki beyitte hazfedilmiş bir ilgi zamirinin varlığından söz etmektedir.⁴⁶ Buna göre beyitte zikredilen (هَذَا) kelimesi ism-i mevsûl değil, işaret zamiridir. Söz konusu kelimenin geçtiği dizeyi ise “İşte bu taşıdığım kimse özgürdür artık.” şeklinde anlamlandırmak mümkündür. Bu yaklaşım işaret zamirinin farklı işlevde kullanılmasından ziyade kendisinden sonra hazfedilmiş bir ilgi zamirinin varsayılması açısından diğer görüşlerden farklı görünmektedir. İlgi zamirinin şiirin vezin ve ahengini korumak için hazfedilmiş olması gözlemlendiğinde ise meseleye alternatif bir yaklaşım sergileyen Kayrevânî’nin bu konudaki görüşünün önemi fark edilecektir.

Müfessir Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1109) önceki satırlarda temas edilen Bakara sûresinin 85. ayetinde geçen (هَؤُلَاءِ) kelimesinden önce hazfedilmiş bir teşbih edatının varsayıldığını ve bu doğrultuda ayetin اَنْتُمْ كَهَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ Sizler, tıpkı şunlar gibi kendinizi öldürüyorsunuz şeklinde yorumlandığını ifade etmektedir.⁴⁷

Kıvâmü’s-sünne lakabıyla bilinen İsmâîl et-Teymî (ö. 535/1141) bu mesele hakkında Basra dilcilerin çoğunun Kûfe ekolü görüşüne katılmadığını; ancak Basralıların fikrini benimseyen sonraki âlimlerden bir grubun Kûfelilerle aynı düşüncede olduğunu dile getirmektedir.⁴⁸ Teymî’nin bu mülâhazaları, bilgi birikiminin zaman içinde ekoller arasında sağlamış olduğu etkileşimi belirgin bir şekilde göstermektedir. Ayrıca bu gözlem, Kufe mektebinin ortaya koyduğu fikrin dikkate değer olduğunu düşündürmektedir.

Dil bilgini ve müfessir Zemahşerî (ö. 538/1144) اَنْتُمْ كَهَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ (تِلْكَ) lafzının, ilgi zamiri işlevinde olabileceğini mümkün görmektedir.⁴⁹ اَنْتُمْ كَهَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ ayetindeki (هَؤُلَاءِ) kelimesini işaret zamiri olarak değerlendiren Zemahşerî, onun ilgi zamiri olduğu görüşünü zayıf bir rivayet olarak kabul etmektedir.⁵⁰ Anılan âlimin ism-i işaretlerden özellikle اِنْ ile ilgili işlevinde olabileceği hususunda görüş belirttiği anlaşılmaktadır. Bu durum onun Basra ekolünün bu meseledeki görüşlerini benimsediği izlenimini uyandırmaktadır.

Konuya temas eden bir diğer âlim de İbnu’l-Hâcib’tir (ö. 646/1249). Bu bilgin (لَا) kelimesinin istifham edatı işlevinde kullanılan (مَا) sözcüğüyle birlikte ism-i mevsul olduğunu söylemektedir.⁵¹ Bu durum, onun Basra ekolünün bu husustaki görüşlerini tasvip ettiği kanaati oluşturmaktadır.

Arap dil âlimi İbn Mâlik (ö. 672/1274) de soru edatlarından (مَا) ile (مَنْ) kelimelerini takip eden اِنْ isminin ilgi zamiri olarak işlev gördüğünü belirtmiştir. Zikri geçen âlim bunun için اِنْ kelimesinin belirtilen isim-i istifham edatlarından ayrı değerlendirme şartını

⁴⁶ Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Kayrevânî, *el-’Umde fi mehâsini’s-şî’r ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Dârü’l-Cil, 1981), 2/273.

⁴⁷ Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîru Râgıb*, thk. Âdil b. Ali eş-Şidî (Riyad: Medâru’l-Vatan li’n-Neşr, 2003), 1/250.

⁴⁸ Ebû’l-Kâsım İsmâîl b. Muhammed et-Teymî el-İsfahânî, *İ’râbü’l-Kur’ân*, thk. Fâize bint Amr (Riyad: Mektebetü’l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1995), 45.

⁴⁹ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki şavâmi’i’t-Tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl fi vücihi’t-te’vîl* (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1987), 3/57.

⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/60.

⁵¹ Esterâbâdî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 3/99.

koşmaktadır. Bir başka anlatımla ذَا edatının ism-i istifham olan (مَا) ve (مَنْ) ile birlikte soru anlamını ifade etmek üzere tek kelime olarak değerlendirilmesi halinde ism-i mevsûl olmaktan çıkmaktadır. Bu durum ism-i istifhamın ardından gelen bedelde⁵² ve sorunun cevabında belirmektedir. Örneğin (مَاذَا صَنَعْتَ) cümlesindeki (مَا) istifham edatıdır, mübteda olduğu için de raf' konumundadır. İsm-i mevsûl olarak değerlendirilen (ذَا) ise kendisini takip eden sıla cümlesiyle birlikte onun haberidir. Bu sorunun cevabı olarak varsayılan (خَيْرٌ) veya (شَرٌّ) isimleri ise istifham edatından bedel olup ona tabi olarak merfudur. Verilen misaldeki bedel mansûb okunduğunda ise bunun (مَاذَا) ism-i istifhamından bedel olduğu ve dolayısıyla (ذَا) kelimesinin ism-i mevsûl rolünde olmadığı anlaşılmaktadır. Kimi kıraat âlimleri ذَا kelimesinin cümledeki fonksiyonuna bağlı olarak وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ ayetinde cevap olan (العفو) ifadesini (مَا) dan bedel yaparak merfû, kimisi ise (ذَا) kelimesinin bu ayette tek başına işlevsiz olduğu düşüncesiyle mansûb okurlar.⁵³

İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sinin şarihlerinden olan İbnü'n-Nâzım (ö. 686/1287), Kûfeli âlimlerin delil olarak sunduğu هَذَا تَحْمِيلٌ طَلِيقٌ dizesindeki (هَذَا) kelimesinin ilgi zamiri işlevi taşıyabileceğini öne sürerken, bu kullanımda işaret zamirinin anlamının daha baskın olduğunu vurgulamaktadır. Soru edatı olan (مَنْ) veya (مَا) edatlarından sonra gelen ذَا kelimesinin fonksiyonu konusunda ise Basra mektebinin görüşünü savunmaktadır.⁵⁴ Bu bağlamda, İbnü'n-Nâzım, dilin inceliklerini ve farklı yorumları ele alarak, Kûfe ve Basra okulları arasındaki tartışmalara ışık tutmaktadır. Kûfeli âlimlerin yaklaşımını değerlendirirken, aynı zamanda Basra mektebinin düşünsel yönelimini de dikkate alarak, dil yapılarının derinliğini gözler önüne sermektedir.

Taceddin el-Cendi (ö. 700/1301), Basra mektebi bağlamında (ذَا) ism-i işaretinin ilgi zamiri olarak kullanılabilmesi için öncesinde (مَنْ) ve (مَا) gibi soru edatlarının bulunması koşulunun gerekçesini şu şekilde açıklamaktadır: “ ذَا ism-i işaretî göz önünde bulunan bir şeye işaret ederken, ilgi zamiri gâib sığalarında kullanılır. Bu sebeple bu kelimeden önce onun ilgi zahirine dönüştüğünü belirten bir (مَا) bulunmalıdır.”⁵⁵

Dil âlimi İbn Hişâm (ö. 761/1360), istifham edatıyla kullanılmayan (ذَا) kelimesinin ism-i mevsûl işlevi görmeyeceğini belirtmektedir. Kûfeli âlimlerin öne sürdükleri هَذَا تَحْمِيلٌ طَلِيقٌ beytini ise delil olarak kabul etmemektedir. O, söz konusu âlimlerin beyitteki (هَذَا) kelimesini mübteda, (تَحْمِيلٌ) ifadesini ise haber olarak i'râb etmelerini doğru bulmamaktadır. Nitekim ona göre, (هَذَا) işaret ismi olup mübteda, (طَلِيقٌ) haber, (تَحْمِيلٌ) ise hal cümlesi olarak i'râb edilebilir. İbn Hişâm ayrıca, (ذَا) sözcüğünün başına eklenen tembih harfi (ة) nin, onun işaret zamiri olduğuna delil teşkil ettiğini söylemektedir.⁵⁶ Bu teori, i'râbın (cümle yapısının) mana üzerindeki etkisini ve kelimenin anlamsal işlevselliğinin i'râb farklılığına göre nasıl şekillendiğini açığa çıkarmaktadır.

⁵² Bedel: “Kendisiyle metbûu arasında bir vasıta bulunmaksızın hükmü kastedilen tâbidir.” Daha ayrıntılı bilgi için bk. Tacettin Uzun, *Arapça-Sarf Nahiv Terimleri Sözlüğü* (Konya: Damla Ofset, 1997), 6-7.

⁵³ Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî*, 1/145-146.

⁵⁴ Bedrüddin Muhammed İbnü'n-Nâzım, *Şerhu İbnü'n-Nâzım alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sud (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 61.

⁵⁵ Taceddin Ahmed bin Mahmud bin Ömer el-Cendi, *el-İklid Şerhu'l-Mufasssal*, thk. Mahmud Ahmed Ali Abu Kutta ed-Derâvîş (Riyad: İmam Muhammed bin Suud İslami Üniversitesi, Kültür ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2002), 2/904.

⁵⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Hişâm el-Ensârî, *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Yâynevi, 1954), 107.

Meseleyi kendi zaviyesinden değerlendiren el-Üşmûnî (ö. 918/1513) ise (لَا) sözcüğünün istifham konumundaki (مَا) edatıyla birlikte kullanıldığında ism-i mevsûl olduğu fikrinin tüm Arap dilbilimcileri tarafından benimsendiğini söylemektedir. İstifham edatı olarak (مَنْ) ismiyle birlikte kullanıldığında da mevsûl isim işlevinde olduğu görüşünün ise ön planda olduğunu kaydeder. Anılan bilgin (لَا) kelimesini ism-i mevsûl işlevinde olması için koşulan şartlara ilave olarak kendisiyle işaret edilmemesinin gerekliliğine hükmeder. Örnek olarak مَاذَا التَّوَانِي *Bu ihmal nedir?* مَاذَا الْوُقُوف *Bu durgunluk nedir?* cümlelerini zikretmektedir.⁵⁷ Buna göre zikredilen bu misallerdeki sözcüğü işaret zamiri konumundadır. Üşmûnî'nin yaptığı değerlendirmeden hareketle tartışmaya konu olan (لَا) isminin cümledeki konumuna ve kullanım amacına bağlı olarak işaret veya ilgi zamiri olabileceği ifade edilebilir

Arap dili ve edebiyatı âlimi Sabbân (ö. 1206/1792) bu konuda şöyle demektedir: Zayıf görüşe göre (لَا) kelimesi, yalnızca istifham edatı (مَا) dan sonra geldiğinde mevsûl isim anlamı kazanır. Bununla birlikte, bu kelimenin her iki durumda da ilgi zamiri işlevi görmesi, Arap lügatinde nakledilen, yani semâ' yoluyla aktarılan bir kullanım olarak değerlendirilmiştir. Bazıları, ise sözü edilen kelimenin mevsûl anlamına gelmesi için kendisinden sonra ismi mevsûlün gelmemesi şartını da eklemiştir: مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ *"Kimdir O ki, O'nun izni olmadan huzurunda şefa'at edebilsin?"*⁵⁸ ayeti buna örnek teşkil eder.⁵⁹

Muasır araştırmacılar Muhammed Hasan Osman, Kur'ân-ı Kerîm'in i'rabını incelediği eserinde, هُوَ لَا أَنْتُمْ هُوَ لَا أَنْتُمْ ayetinde (أُولَاءِ) kelimesini iki farklı şekilde i'rab etmiştir: Birincisi, kelimenin ism-i işaret olması; ikincisi ise hazfedilen يَا edatının münadası olarak değerlendirilmesidir. Ayrıca, bu kelimedenden sonra gelen cümlelerin mübtedanın haberi olduğunu belirtmektedir.⁶⁰ Bu bağlamda, söz konusu yazarın Basra mektebinin anlayışını benimsediği anlaşılmaktadır.

Günümüz âlimlerinden Ahmed bin Ömer el-Hâzmi bahsi geçen dil ekollerin konuya dair yaklaşımlarını değerlendirirken şu kanaate varmaktadır:

İsabetli görüşe göre, işaret isimlerinden yalnızca 'لَا' kelimesi ilgi zamiri olarak kullanılabilir. Çünkü dilde her anlamın bağımsızlığı temel bir prensiptir; bu doğrultuda işaret zamirleri ve ilgi zamirleri birbirinden ayrı sınıflarda yer almaktadır. Bu kategoriler birleştiğinde (هَذَا: Bu) ile (ذَلِكَ: Şu) arasındaki fark ortadan kalkmış olur. Benzer şekilde, Arapların (الَّذِي) ve (الَّتِي) gibi kelimeleri ilgi zamiri olarak belirleyip, ardından işaret isimlerini de aynı işlevde kullanmalarının dilbilimsel gerekçesi sorgulanmalıdır. Bu nedenle, söz konusu kullanımın, Arap dilbilgisi âlimlerinin benimsediği temel ilkelere aykırı olduğu görülmektedir.⁶¹

Arap dilinin işlevsel kurallarına sadık kalınarak dilin düzgün ve sistematik bir şekilde işleminin gerektiğini savunan Hâzmi, işaret isimlerinin ve isim-i mevsûllerin birbirinin

⁵⁷ Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî*, 1/146-147.

⁵⁸ el-Bakara 2/255.

⁵⁹ Muhammed b. Ali es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Eşmûnî li-Elfiyyeti İbni Mâlik* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 1/256-258

⁶⁰ Muhammed Hasan Osman, *İ'rabu'l-Kur'ân ve beyânu me'ânih*, (Kahire: Dârü'r-Risale, 2009). 1/206-207.

⁶¹ Internet Archive, "Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik" (Erişim 11 Mart 2025).

yerine kullanılması durumunun, dil bilgisel ilkelere aykırı olduğunu ortaya koymaktadır.

Modern araştırmacılar Muhammed el-Ya'lâvî ise Basra dil mektebinin görüşlerine dayanarak Kur'ân-ı Kerîm'de (لَا) kelimesinin sıkça (ما) ve (من) edatlarıyla birlikte kullanıldığını ve dolayısıyla işaret edatı olarak değil, ilgi zamiri işleviyle kullanıldığını belirtmektedir.⁶² Bu durum, mezkûr âlimin dilin işleyişinde bağlamın önemli bir etken olduğuna inandığını ortaya koymaktadır.

2. Dilbilimsel Eleştiriler ve Değerlendirmeler

Başta Kûfe olmak üzere dil mekteplerinin konu hakkındaki görüşleri, bazı dilciler tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirmenlerin başında Enbârî (ö. 577/1181) gelmektedir. Mezkûr âlim, meseleyi ele alırken Kûfe dilcilerinin ortaya koyduğu delilleri tenkit etmiştir. Enbârî, söz konusu ekolün delil olarak öne sürdüğü (ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقُولُونَ أَنفُسَكُمْ) ayetinin şu açılardan hüccet sayılamayacağını savunmaktadır:

Birincisi, ayette zikredilen (هَؤُلَاءِ) sözcüğü, işaret ismi işlevinde olması bakımından ifade ettiği asıl anlamından sapmamaktadır; Kûfe dilcilerin iddia ettiklerinin aksine ilgi zamiri olan الذي ile aynı anlamı yansıtmamaktadır. Enbârî'ye göre buradaki (هَؤُلَاءِ) kelimesi ihtisas⁶³ üzere nasb mahallindedir. Bunun tevili ise أعني هؤلاء bunları kast ediyorum şeklindedir. Anılan bilgin, "سَلْمَانُ مِنَّا أَهْلُ الْبَيْتِ Selman bizdendir". Yani aileden biridir.⁶⁴ Hadis-i şerifini delil göstermek suretiyle bu konudaki yaklaşımını sergilemektedir. O, ayetteki (هَؤُلَاءِ) işaret zamirini, hadisteki ihtisas üzere nasb konumunda olan (أهل) sözcüğüyle kıyaslamaktadır.⁶⁵ İkincisi, (هَؤُلَاءِ) işaret isminin şahıs zamiri olan (أنتم) kelimesinin tekidi olarak da değerlendirmek mümkündür. Üçüncüsü ise (هَؤُلَاءِ) lafzının münada konumunda olmasıdır. Bunun tevili ise "Sonra sizler, ey şu kimseler, birbiriniz öldürüyorsunuz" şeklindedir. Nitekim Araplarda nida edatının sıkça hazfedildiği görülür. "يُوسُفُ أَتَيْهَا الصَّبِيَّيْنِ" *Yusuf! Bundan vazgeç*⁶⁶ ve "يُوسُفُ أَتَيْهَا الصَّبِيَّيْنِ" *Ey samimi dost Yusuf!*⁶⁷ ayetleri bunun birer örneğidir.

"Enbârî bu meselede Kûfe dilcilerine delil teşkil etmediğini belirtir. Çünkü ayette geçen (تلك) kelimesi, ilgi zamiri (التي)nin anlamını değil, işaret anlamını ifade etmektedir. Ayetin yorumu ise "Şu nedir elinde ey Musa!" şeklindedir.⁶⁸

Enbârî, Kûfeli bilginlerin delil olarak gösterdiği şiirin konu açısından bağlayıcı olmadığını öne sürmektedir. Ona göre, söz konusu beyitte (هذا) ism-i işaretini takip eden (تَحْمِلِينَ) cümlesi, sıla değil, hâl cümlesidir. İşaret lafzının geçtiği dizeyi ise وَهَذَا مَحْمُولٌ طَلِيقٌ *Ve bu, binmiş vaziyette artık özgürdür* şeklinde anlamlandırmaktadır. Ayrıca, Enbârî, bu beyitte şiirsel zorunluluk (zaruret-i şi'riyye) nedeniyle ism-i mevsulün hazfedilmiş

⁶² Ya'lâvî, *Mülâhazât fî lügati'l-Kurâni'l-Kerîm min hilâli ismi'l-işâre ve'l-mevsûl*, 39.

⁶³ "İhtisas: أعني ve أخص" diye takdir edilen, vücben mahzûf bir fiille ismin mansup kılınmasıdır." Bk. Tacettin Uzun, *Arapça-Sarf Nahiv Terimleri Sözlüğü*, 49-50.

⁶⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), "el-Mağâzi ve's-Serâyâ", 6541.

⁶⁵ Enbârî, *el-İnsâf*, 555.

⁶⁶ Yusuf 12/29.

⁶⁷ Yusuf 12/46.

⁶⁸ Enbârî, *el-İnsâf*, 555-556.

olabileceğini de ihtimal dahilinde görmektedir. Buna göre, (تحملين) ifadesi sıla cümlesi olarak değerlendirilir ve beytin yorumu وَهَذَا الَّذِي تَحْمِلِينَ طَلِيقٌ *Ve bu, taşıdığının kimse artık özgürdür* şeklinde olur.⁶⁹ Enbârî'nin bu meseleye dair bakış açısını başka bir beyitle desteklediği görülmektedir. Emevî dönemi şairlerinden Kümeýt b. Zeyd (ö. 126/744) tarafından inşad edilen ilgili beyit şöyledir: [Tavîl]:

نَكْمَ مَسْجِدًا اللَّهُ الْمُرُورَانَ نَكْمَ قَيْصَهُ مِنْ بَيْنِ أَثَرَى وَأَقْتَرَا

*Allah'ın ziyaret edilen iki mescidi ve büyük bir topluluk var sizin.
Zengin ve fakirlerden oluşan büyük kesimin toplandığı yer sizin.*⁷⁰

Enbârî'nin bu değerlendirmesinden zarurete binaen işaret zamirinin başka bir isimle müşterek manada kullanılamayacağını, bunun yerine işaret zamirinden sonra bir ism-i mevsûl varsayılabileceği fikrinde olduğu anlaşılmaktadır. Anılan münekkatin şiire yaptığı yorumlardan da anlaşılabileceği üzere bazı iddialarını ihtimaller üzerine gündeme taşıdığı müşahade edilmektedir. Onun bu değerlendirmeleri, i'rab esasına dayanması ve çeşitli örnekler üzerinden mukayeseler yaparak akılcı çıkarımlara yer vermesi açısından dikkat çekmektedir.

Enbârî, beyitte zikri geçen (أَثَرَى) ve (أَقْتَرَا) fiillerinden önce şiir zaruriyetinden dolayı hazfedilmiş مَنْ ism-i mevsûlün varsayıldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla ilgili cümle (مَنْ أَثَرَى وَمَنْ أَقْتَرَا) zengini de fakiri de" anlamına hamledilir. Anılan zat bahsi geçen beyte ilişkin ihtimallere yer verirken bu bağlamda Kûfe dilcilerine sert bir dille şöyle bir eleştiri yöneltmektedir: Şiir zarureti dışında da mevsûl isminin hazfedilebileceğine hükmedersiniz. Buna istinaden الْكَلِمَ هَانُوا يُحَرَفُونَ *"Yahudi olanların bir kısmı kelimeleri tahrif ederler"*⁷¹ ayetinde bir ism-i mevsûl varsayarak ayeti مَنْ يُحَرَفُونَ *"tahrif eden kimseler"* şeklinde yorumlarsınız. Aynı şekilde مَثَلُ الَّذِينَ خُمِلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْإِمَارِ يُحْمَلُ *"Ciltlerce kitap taşıyan"* biçiminde tefsir ederek hazfedilmiş bir ism-i mevsûlün varlığından söz edersiniz. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de caiz olduğuna göre şiirde hayli hayli mümkün görünmektedir.⁷³

Ukberî, Kûfeli âlimlerin delil olarak gösterdiği ayetlerde yer alan işaret isimlerinden sonraki cümlelerin sıla değil, hal cümlesi olduğunu belirterek onların bu konuda sergiledikleri tutumlarını eleştirmektedir.⁷⁴

Kûfeli âlimlerin mesele hakkındaki görüşlerini tenkit edenlerden birisi de Basra dil ekolünün destekçisi ve sıkı takipçisi olan nahiv bilgini İbn Yaîş (ö. 643/1245)'tir. Bu noktada Basra âlimlerin yaklaşımlarını benimseyen İbn Yaîş, Kûfeli dilcilerin ortaya koydukları delilleri hüccet olarak kabul etmemiştir. Onun bu konudaki eleştirisi ise şöyledir:

⁶⁹ Enbârî, *el-İnsâf*, 556.

⁷⁰ Ebû'l-Müstehil el-Kümeýt b. Zeyd el-Esedî, *Divânü Kümeýt b. Zeyd*, thk. Muhammed Nebîl Tarîfî (Beyrut: Dâru Sâdır, 2000), 155.

⁷¹ en-Nisâ, 4/46.

⁷² el-Cum'a, 62/5.

⁷³ Enbârî, *el-İnsâf*, 557.

⁷⁴ Ukberî, *el-Lübâb*, 2/121.

(ما) ayetindeki câr-mecrûrdan oluşan şibih cümle (يَمِينِ), hâl konumundadır. (ما) edatı ism-i istifham olup mübteda, (تِلْكَ) ise onun haberidir. Buna istinaden anlam şöyledir: “Ne şudur ey Mûsâ! Sağ elinde?” اَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ اَيْتِي ism-i istifham olup mübteda, (هَؤُلَاءِ) ise bundaki اَنْتُمْ zamiri mübteda, haberi ise (هَؤُلَاءِ) ism-i işaretidir. (اَنْفُسَكُمْ تَقْتُلُونَ) cümlesi ise hâl olarak i’rab edilir. Dolaysıyla anılan ayet “Sonra sizler, şunlarsınız: Birbirlerini öldürerek...” anlamında yorumlanır.⁷⁵

İbn Yaîş (ö. 643/1245) yukarıda temas edilen Müberredî’in mesele hakkındaki değerlendirmesini dikkate alarak Kûfe mektebini şöyle eleştirir: اَنْفُسَكُمْ تَقْتُلُونَ هَؤُلَاءِ اَنْتُمْ هَؤُلَاءِ (الَّذِينَ) anlamını taşımış olsaydı onu takip eden (تَقْتُلُونَ) ifadesi muhatap değil, gaib sığasıyla kullanılacaktı. Çünkü الذي ism-i mevsûlû gaib sığasındaki ifadelerle kullanılması için vaz edilmiştir. Ancak bazen mana itibariyle başka sığalarda da şaz ve nadir olarak kullanıldığı görülmüştür.⁷⁶ İbn Yaîş buna kanıt olarak Mühelhil b. Rebîa (ö. 525 civarı)’ya nispet edilen aşağıdaki şiiri öne sürmektedir [Kâmil]:

وَأَنَا الَّذِي قَتَلْتُ بَكْرًا بِالْقَتَا وَتَرَكْتُ مَرَّةً غَيْرَ ذَاتِ سَنَامٍ

Bekir’i mızrakla öldüren kişi benim.

Mürre’yi itibarsızlaştıran da benim.⁷⁷

Basra ile Kûfe mektepleri arasındaki tartışmaları ele alan Esterabadi (ö. 761/1360), Basralı alimlerin Kûfelilerin sundukları deliller karşısında mazaret göstererek bu noktada manada müşterekliğin esas kurala ters düştüğünü savunduklarını aktarmaktadır.⁷⁸ Anılan bilginin Basra âlimleri hakkında “Mazeret sunmuşlardır” ifadesi aslında onların Kûfe dilbilimcilerinin bu hususta gösterdikleri kanıtlarını oldukça değerli bulduklarına işaret etmektedir.

İbn Hişam, Kûfeli dilcilerin konu hakkındaki görüşlerine cevaben, onların delil gösterdikleri ayet ve beyitte yer alan işaret isimlerinden sonra gelen (يَمِينِ) ve (تَحْمِيلِ) ifadelerinin haber değil, hâl işlevi gördüğünü belirtir. Ayrıca, zamirin zarf tûmlecinden hazfedilmesinin, yüklemden hazfedilmesinden daha uygun olduğunu ifade eder. İbn Hişam’a göre, beyitteki (تَحْمِيلِ) ve ardından gelen (طَلِيقِ) kelimelerinin birlikte haber olarak kabul edilmesi doğru değildir. Bu değerlendirmesinde Ebu Ali el-Farisi’yi referans alır. Farisi’ye göre, farklı türde birden fazla haberin aynı bağlamda kullanılması gramer açısından hatalıdır.⁷⁹

Dil bilgini Tîbî (ö. 743/1343), kıyasla çelişmesi ve söz konusu kullanımın az olması nedeniyle Kûfe mektebinin meseleye ilişkin sundukları delillerin ikna edici nitelikte olmadığını ifade ederek onları eleştirmektedir.⁸⁰ Bu bakış açısı müşkül konularda bazı dilbilimcilerin yaygın kullanımı esas aldığını açığa çıkarmaktadır.

Kûfe bilginlerine yöneltilen eleştiriler kadar olmasa da Basra dilbilimcilerinin de dolaylı olarak tenkide uğradığı görülmektedir. Mesela Râgıb el-İsfahânî Müberred’in; yukarıda

⁷⁵ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/431.

⁷⁶ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 2/431-432.

⁷⁷ Mühelhil b. Rebîa, *Divânü b. Rebîa*, 79.

⁷⁸ Radî el-Esterâbâdî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 3/108.

⁷⁹ İbn Hişam, *Tahlisü’ş-şevâhid ve telhîsü’l-fevâ’id*, 150.

⁸⁰ Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh et-Tîbî, *Fütûhu’l-ğayb fi’l-keşf ‘an kınâ’i’r-reyib*, thk. Ömer Hasan el-Kıyyâm (Dubai: Dubai Uluslararası Kur’an-ı Kerim Ödülü, 2013), 4/123.

belirtilen ilgili ayette zikredilen (هؤلاء) kelimesinin münada işlevinde olduğu görüşünü tasvip etmemektedir. Bu görüşü (قيل) ifadesiyle zayıf bir görüş olarak nitelendirmekte ve kime ait olduğuna değinmemektedir. İsfahânî'ye göre (هؤلاء) ifadesini (يا هؤلاء) diye tevill edilmesi pek mümkün görünmemektedir. Çünkü nida edatı yalnızca özel isimlerde hafzedilebilir.⁸¹

Sonuç

Bu çalışmada sunulan veriler temelinde şu sonuçlara varılmıştır:

Birçok dilbilimcinin işaret zamirinin ilgi zamiri olarak kullanılmasına ilişkin meseleye yönelmiş olması, bu tür kullanımların dilbilim açısından dikkate değer bir konu olduğunu ortaya koymaktadır. Kûfe ve Basra dil ekolleri arasındaki tartışmaların büyük ölçüde belirli ayet ve şiir üzerine yoğunlaştığı tespit edilmektedir. İşaret zamirlerinin yer aldığı diğer ayetlerin ya da şiirlerin bu tartışmalara pek dâhil edilmemesi öne çıkan bir bulgu olarak değerlendirilmektedir. Kûfe dil ekolün müntesiplerinin iddialarının özellikle tek bir şiir beyti etrafında şekillenmesi kayda değer bir gözlem oluşturmaktadır. Bu bulgu, söz konusu mektebin meseleye dair görüşlerinin hem dikkat çektiğini hem de yaygın kabul görmediği için tartışmaya açık kaldığını göstermektedir.

Bu araştırmaya konu olan ihtilaflarda, işaret zamirinin yer aldığı cümlelerin siyak ve sibakındaki ifadelerin i'rab farklılığının da önemli bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum, ilgili dilcilerin seçici bir analiz yöntemi benimsediğini düşündürmektedir. Ayrıca, işaret zamirinin ilgi zamiri yerine kullanımına dair ihtilaflarda, cümlelerin siyak ve sibakındaki ifadelerin i'rab farklılıklarının belirleyici bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır.

Basra ve Kûfe ekollerinin işaret zamirlerinin ilgi zamiri olarak kullanımı konusundaki farklı tutumları, Arap dilbilimindeki metodolojik çeşitliliği göstermektedir. Basra ekolünün görüşleri yaygın kabul görmüş ve belirleyici bir rol üstlenmişken, Kûfe ekolünün bu kullanımı savunan yaklaşımı eleştirilere maruz kalmıştır. Ancak Kûfe ekolünün sunduğu deliller ve bazı Basralı âlimlerin bu meselede Kûfelilere yakın görüşler benimsemesi, meselenin tek yönlü değerlendirilemeyeceğini ve Kûfe ekolünün katkılarının göz ardı edilemeyecek kadar önemli olduğunu düşündürmektedir.

Arap dilinde işaret isimleri ile ilgi zamirlerinin birbirinin yerine kullanılabileceği görüşü, dilin gramatikal yapılarının esnek ve bağlama dayalı olabileceğini ortaya koymaktadır. Kelimelerin birbirinin yerine kullanılması ise dilin dinamik yapısını gözler önüne sermektedir.

Klasik kaynaklarda konuyla ilgili olarak görüşleri tartışılan dil mektepleri arasında, temsil ettikleri ekolün aksine görüşler sunan bireylerin de var olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum, ilgili ekollere atfedilen görüşlerin, söz konusu ekole bağlı tüm bireyleri değil, büyük ölçüde bir kısmını kapsadığını ortaya koymaktadır.

Konuya ilişkin münakaşaların, özellikle işaret zamirlerinden (لَا) kelimesi üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu da, ilgili kelimenin kendi kategorisinde belirgin bir

⁸¹ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîru Râgıb*, thk. Âdil b. Ali eş-Şidî (Riyad: Medâru'l-Vatan li'n-Neşr, 2003), 1/250.

şekilde ön plana çıktığının açık bir göstergesidir. Kaynaklarda işaret zamirleri ele alınırken genellikle bu kelimeyle başlanması, bu teoriyi önemli ölçüde desteklemektedir.

Bazı görüşler doğrultusunda, aldığı önek ve sonek ile siyak ve sibak faktörlerine bağlı olarak, işaret zamininin anlamsal yönüyle ilgi zamiri işlevi üstlendiği saptanmaktadır. Kelime ve cümle yapısının anlam üzerindeki etkisini ortaya koyan bu gözlem, yapısal ve anlamsal unsurlar arasındaki ilişkinin anlaşılmasına önemli katkılar sunmaktadır.

Sonuç olarak bu bulgular klasik Arap dilbilgisindeki yöntemlerin sistematik yapısını ve sınırlamalarını daha iyi kavrayabilmemizi sağlayacağı öngörüsünde bulunmaktadır. Bu doğrultuda gelecekte yapılacak çalışmalarla benzer tartışmaların nasıl şekillendiği araştırılabilir ve böylece konunun farklı yönleri aydınlatma fırsatı sunabilir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça | References

Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî. *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâ'e 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1990.

Akyüz, Yusuf. "Bir Çeviri Sorunsalı Olarak Kur'an'da Geçen İşaret İsimlerinin Gösterim Türleri Bağlamında Yorumlanması". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/48 (Aralık 2023), 427-458. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1350105>.

Cendi, Taceddin Ahmed bin Mahmud bin Ömer. *el-İklîd Şerhu'l-Mufasssal*. thk. Mahmud Ahmed Ali Abu Kutta ed-Derâvîş. 4 Cilt. Riyad: İmam Muhammed bin Suud İslami Üniversitesi, Kültür ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2002.

Dayf, Ahmed Şevkî Abdüsselâm. *Medârisü'n-naḥviyye*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1426/2005.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnşâf fi mesâ'ili'l-hilâf*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabi, 2012.

Esterâbâdî, Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen. *Şerhu'l-Kâfiye*. thk. Yusuf Hasan Ömer 4 Cilt. Bengazi: Kâr Yunus Üniversitesi, 1975.

Ferrâ, Ebü Zekeriya Yahyâ b. Ziyâd. *Ma'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Neccâtî vd. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, ts.

Hamîd, Abdullâh Hıdır. *el-Kifâye fi't-tefsîr bi'l-me'sûr ve'd-dirâye*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 2017.

Hüseyin, Taha "Kuran'ı Kerimde Üçüncü Şahıs Zamirinin İşaret Zamiri Olarak Kullanılışı". çev. Mehmed Hatiboğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 1960), 149-163.

Internet Archive. "Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik". Erişim 11 Mart 2025. <https://archive.org/details/Hazimi-alphiah-mp3/025.mp3>

İbn Hişâm, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Ensârî. *Şerhu Kaṭri'n-neda ve belli's-şadâ*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: Yayınevi, 1954.

İbn Hişâm, Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf el-Ensârî. *Tahlîsü's-şevâhid ve telhîsü'l-fevâid*. thk. Abbas Mustafa Es-Sâlihî. Dimaşk: Darü'l-Kitâb el-Arabi, 1986.

İbn Mufarriğ, Ebü Osmân Yezîd el-Himyerî. *Dîvânü İbn Mufarriğ*. thk. Abdulkuddûs Ebü Salih. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn el-Esedî. *Şerhu'l-Mufasssal*. thk. İmîl Bedî Yakup. 6 Cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.

İbnü'n-Nâzım, Bedrüddin Muhammed. *Şerhu İbnü'n-Nâzım alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. Thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Sud. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.

İbnü's-Serrâc, Ebü Bekr Muhammed b. es-Serî. *el-Uşûl fi'n-nahv*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.

İbnü's-Şecerî, Ebü's-Saâdât Ziyâüddîn Hibetullah el-Bağdâdî, *el-Emâlî*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tinâhî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1991.

İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *Tefsîru Râgıb*. thk. Âdil b. Ali eş-Sidî. Riyad: Medâru'l-Vatan li'n-Neşr, 2003.

Kabîlî, İdris Celal. "et-Tevcîhâtü'n-Nahviyye li Ebrazi Mevâdî'i İsti'mâlâtı 'Zâ' el-İşâriyye." *Bingazi Üniversitesi İnsanî Bilimler ve Araştırmalar Dergisi* 25/74 (Şubat 2023), 1-16.

Kayrevânî, Ebû Alî el-Hasen b. ReşîK. *el-Umde fi mehâsini's-şî'r ve âdâbih*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Cil, 1981.

Kümeýt b. Zeyd el-Esedî. *Dîvânu Kümeýt b. Zeyd*. thk. Muhammed Nebîl Tarîfî. Beyrut: Dâru Sâdır, 2000.

Nahhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl. *el-Kat ve'l-i'tinâf*. thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Metruûdî. Riyad: Dâr Âlemü'l-Kütüb, 1992.

Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.

Osman, Muhammed Hasan. *İ'rabu'l-Kur'ân ve beyânı me'ânih*. 12 Cilt. Kahire: Dâru'r-Risale, 2009.

Reyhânî, Muhammed Abdurrahman Muhammed. "Enmâtü'l-işâre ve delâletü'l-vazîfiyye: Dirâse nasiyye fî'l-fushâ el-muâsıra (Batalatü Kerbelâ numûzecen)." *Ulûmu'l-Luğa* 5/3 (2002), 149-188. <https://search.mandumah.com/Record/134540>

Sabbân, Muhammed b. Ali. *Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Eşmûnî li-Elfiyyeti İbni Mâlik*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988.

Sinâde, Burayr Muhammed Ahmed. *Esmâü'l-işâre: Dirâse tatbikiyye fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Hartum: Hartum Üniversitesi, Lisansüstü Çalışmalar Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017. Erişim 26 Mart 2025. https://archive.org/details/azm101010_gmail_20180312_1417

Şurrâb, Muhammed bin Muhammed Hasan. *Şerhü's-şevâhidi's-şüriyye fi ümâtî'l-kütübî'n-nahviyye*. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü'r-Risâle, 2007.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir 24 Cilt. Mekke: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts.

Teymî, Ebû'l-Kasım Kıvâmü's-sünne İsmâîl b. Muhammed el-İsfahânî. *İ'râbü'l-Kur'ân*. thk. Fâize bint Amr. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1995.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh. *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf 'an knâ'i'r-reyb*. thk. Ömer Hasan el-Kıyyâm. 17 Cilt. Dubai: Dubai Uluslararası Kur'an-ı Kerim Ödülü, 2013.

Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyin. *el-Lübâb fi 'ileli'l-binâ ve'l-i'râb*. thk. Abdülilâh Nebhân. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikir, 1995.

Uzun, Tacettin. *Arapça-Sarf Nahiv Terimleri Sözlüğü*. Konya: Damla Ofset, 1997.

Ya'lâvî, Muhammed "Mülâhazât fi lügati'l-Kurâni'l-Kerîm min hilâli ismeyi'l-işâre ve'l-mevsûl". *Tunus Üniversitesi Bilimsel Araştırma Dergisi* 7 (1970), 35-77. <https://archive.alsharekh.org/Articles/128/5466/132934>

Yazıcı, Hüseyin. "İbnü's-Serrâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 21/205-206.. İstanbul: TDV Yayınları, 2000. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnus-serrac>

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-Tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407/1987.